

Serhat Küçük

İstanbul/Türkiye

serhatkucuk@subu.edu.tr

orcid: 0000-0003-3290-5827

Muyassar Saparniyazova

Taşkent/Özbekistan

m.saparniyazova@afu.uz

orcid: 0000-0001-8612-0289

Ümit Özgür Demirci

Düzce/Türkiye

umitdemirci41@gmail.com

orcid: 0000-0003-4384-8194

Nazokat Jurayeva

Taşkent/Özbekistan

n.jurayeva@afu.uz

orcid: 0000-0001-6269-6291

Berrin Sarıtunc

Sakarya/Türkiye

berrinsarıtunc@subu.edu.tr

orcid: 0000-0001-8662-6562

Atıf Citation

Küçük, Serhat vd. (2024). O'ZBEK TILI TARKIBIDAGI O'G'UZ LAHJASI VA UNING AYRIM FONETİK XUSUSIYATLARI. *BABUR Research*, 3 (1), 287-294.

Gönderim Submitted

19.04.2024

Revizyon Revision

16.05.2024

Kabul Accepted

20.05.2024

Yayın Tarihi Publication Date

07.06.2024

O'ZBEK TILI TARKIBIDAGI O'G'UZ LAHJASI VA UNING AYRIM FONETİK XUSUSIYATLARI

Özbek Türkçesi Terkindeki Oğuz Lehçesi ve Onun Ayırt Edici Fonetik Hususiyetleri

Oghuz dialect in Uzbek Turkish and its distinctive phonetic features

Xulasa

Türk Tili Chagatay turkining davomi, o'zbek turkchasi ham O'g'uz xususiyatlariga ega. The Turkcha O'g'uz tili bo'ladi o'zbek Tili ichida gapirish Farg'ona viloyati, bu erda O'g'uz turkining ta'siri eng ko'p. Ushbu mintaqada Urganch, Xiva, Samarqand, Buxoro va boshqalar: viloyatlarda yashovchi O'g'uz qabilalarining turkchasi mintaqada so'zlashadigan o'zbek turkchasiga ta'sir ko'rsatdi va Toshkent atrofida so'zlashadigan o'zbek turkchasidan boshqa til paydo bo'ldi. O'g'uz turkining fonetik va morfologik xususiyatlari ushbu mintaqadagi lahjalarda aniqlangan. Turk va o'zbek turk tillarida unli/k-/mintaqada tovushlar/g-/kun>kun, kel->gel-; so'z boshidagi/t-/tovushlari/d-/ga o'zgargan. til > til, tun > kecha va hokazo. So'z oxiridagi/-g-/tovushlari Xrizm mintaqasida sarig > sariq kabi o'zbek turkchasiga tushishi kuzatilmoqda.

Ushbu tadqiqotda tegishli mintaqada o'tkazilgan tadqiqotlar natijasida olingan til materiallari baholandi va aniqlangan xususiyatlar tadqiqotda berishga harakat qilindi.

Kalit so'zlar: O'zbek Turk, O'g'uz Turk, Khwarezm viloyati, Eski Anadolu Turk.

Öz

Çağatay Türkçesinin devamı olan Özbek Türkçesi içerisinde Oğuzca özellikler de görülmektedir. Oğuz Türkçesinin etkilerinin en fazla olduğu bölge Fergana bölgesinde konuşulan Özbek Türkçesidir. Bu bölgede Ürgenç, Hive, Semerkand, Buhara vb. illerde yaşayan Oğuz boylarının dili bölgede konuşulan Özbek Türkçesini etkilemiş ve Taşkent civarında konuşulan Özbek Türkçesinden daha farklı bir ağız ortaya çıkmıştır. Bu bölgedeki ağızlarda Oğuz Türkçesinin fonetik ve morfolojik özellikleri tespit edilmektedir. Eski Türkçe ve Özbek Türkçesindeki söz başı /k-/ sesleri bölgede /g-/kün > gün, kel- > gel-; söz başı /t-/ sesleri /d-/ye dönüşmüştür: til > dil, tun > dün vb. Kelime sonundaki /-g/ seslerinin Harezim bölgesindeki Özbek Türkçesinde düştüğü görülmektedir sarig > sariq gibi.

Bu çalışmada ilgili bölgede yapılan derleme çalışmalarından elde edilen dil malzemesi değerlendirilmiş ve tespit edilen özellikler çalışmada verilmeye çalışılmıştır.

Anahtar kelimeler: Özbek Türkçesi, Oğuz Türkçesi, Harezim bölgesi, Eski Anadolu Türkçesi.

Abstract

Turkish is the continuation of the Chagatai Turkish, Uzbek Turkish also has Oghuz features. The Turkish language of Oghuz is the Uzbek language spoken in Fergana region, where the influences of Oghuz Turkish are the most. In this region, Urgench, Hive, Samarkand, Bukhara, etc. the Turkish of the Oghuz tribes living in the provinces has influenced the Uzbek Turkish spoken in the region and a different language has emerged from the Uzbek Turkish spoken around Tashkent. Phonetic and morphological features of Oghuz Turkish are detected in the dialects in this region. In Turkish and Uzbek Turkish, the vowel /k-/ sounds in the region /g-/kun > day, kel- > gel-; the /t-/ sounds in the beginning of the word have changed to /d-/. til > language, tun > yesterday, etc. It is observed that the /-g/ sounds at the end of the word fall in Uzbek Turkish in the Khwarezm region, such as sarig > yellow.

In this study, the language material obtained from the review studies conducted in the relevant region was evaluated and the identified features were tried to be given in the study.

Key words: Uzbek Turkish, Oghuz Turkish, Khwarezm region, Old Anatolian Turkish.

¹ Bu çalışma Sakarya Uygulamalı Bilimler Üniversitesi Bilimsel Araştırmalar Projeleri kapsamında 182-2023 Numaralı proje desteği ile yapılan Özbekçe Oğuz Türkçesi Değişimlerinin Araştırılması adlı projedeki verilerden hazırlanmıştır.

KIRISH

O'g'uz lahjasi turkiy tillar tizimida muhim bo'g'inlardan biri sanaladi. O'g'uz tillari — turkiy tillar oilasining o'g'uz guruhiga mansub bir qancha o'lik hamda hozirgi iste'molda bo'lgan jonli tillar. Umuman, O'g'uz tillari 3 ta alohida guruhchalarga bo'linadi: 1) o'g'uz-turkman guruhchasiga X-XI asrlarda mavjud bo'lgan o'lik o'g'uz tili hamda hozirgi turkman tili va truxmen tili (Stavropol turkmanlarining tili) kiradi; 2) o'g'uz-bulg'or guruhchasi qadimiy bijanaklar va ularning tili hamda hozirgi gagauz tili va Bolqondagi bir qancha turkiy urug'lar (surg'uch, gajal, qaramanli, qizilbosh va boshqalar) tilini o'z ichiga oladi; 3) o'g'uz-saljuq guruhchasi esa qadimiy saljuq (XI-XIV asrlar), eski usmonli (XIV-XIX-asrlar) va eski ozarbayjon (XIV-XIX asrlar) singari o'lik tillarni hamda hozirgi ozarbayjon tili va turk tilini, shuningdek, qrim-tatar tilining janubiy lahjasini qamrab oladi. (https://uz.wikipedia.org/wiki/O%CA%BBg%CA%BBuz_tillari)

O'g'uzlarning turkiy xalqlar tarixidagi o'rni siyosiy, til va madaniy tarix jihatidan muhim ahamiyatga ega, chunki ular Ko'kturklar davridan boshlab, asta-sekin kuchayib borgan, buyuk davlat va imperiyalar muvaffaqiyatli barpo etilgan davrlarni bosib o'tishgan. Bugungi kunda o'g'uz lahjasi keng tarqalish maydoniga ega. Umuman, geografik jihatdan bir-biriga yaqin bo'lgan davlat va jamoalar, ularning yozma tillari, o'g'uz-turkmanlar asosidagi sheva va dialektlari janubi-g'arbiy sheva guruhini tashkil qiladi. Ko'chmanchi o'g'uz turklari Sharq va G'arbga ko'chib yurgan bo'lsa, ularning bir qismi Xorazm hududi tomon yo'nalgan. Boshqalari Kaspiy dengizi atrofida yashab, Chingizxon bosqinidan qochib, Anadoluga ko'chib o'tgan. Ular bugungi Ozarbayjon, Eron va Iroqqa iqlimi va qishloq xo'jaligiga yaroqliligi sababli borishgan. XIII asrdan buyon o'g'uz xalqi tomonidan yaratilgan, ba'zilar g'arbiy turkchanning g'arbiy qismida so'zlagan va yozgan bu sohadagi barcha asarlar umumiy tarzda o'rganilgan.

Turkiy urug'lar va qabilalarning shakllanishi bir necha eposlarda o'z ifodasini topgan. Masalan, "Alpomish", "O'g'uznoma", «Qo'rqut ota kitobi», "Manas", «Maaday Qora» kabi eposlar shunday xususiyatga ega. Bu dostonlarda turkiylarning donishmand oqsoqoli yoki urug' boshlig'i obrazi yaratilgan bo'lib, ular urug'larni birlashtirish, ahilligini ta'minlash, ruhlantirishdek ulug' maqsad bilan yashaydilar. Qabilalarning shakllanish davrini aks ettirgan eposlar bizning zamonamizda turli millat folklorshunoslari tomonidan tiklangan yoki ular turli xalqlar adabiyotiga nisbat berilishidan qat'iy nazar ular barcha turkiy xalqlarning mushtarak yodgorligi hisoblanadi.

Xorazm viloyatida yashovchi o'g'uzlar haqida bir qator tadqiqotlar mavjud, biroq ularning boshqa turkiy tillardagi o'g'uz lahjasi bilan qiyosiy tahlili bo'yicha izlanishlar qilinmagan. Mintaqada o'g'uz-chag'atoy tillari munosabati bo'yicha bir qancha tadqiqotlar olib borilishi mumkinligini aytish mumkin.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODLAR

O'zbek shevalarini o'rganish qadimgi davrlarga borib taqaladi. O'zbek shevalarining ilk tadqiqotchisi sifatida haqli ravishda Mahmud Koshg'ariyni e'tirof qilishimiz mumkin. Olim turkiy xalqlarning hududiy-geografik jihatdan yashash manzillari va turkiy tillarning lingvistik xususiyatlarini alohida e'tiborga olib, turkiy tillarni ikkita guruhga bo'ladi: 1) turk yoki xoqoniy turkchasi tillari; 2) o'g'uz tillari. Mahmud Koshg'ariy o'g'uzlar qo'llaydigan so'zlar sifatida pamuq "momiq, paxta" (I.360), töläk "tinch va og'ir kishi" (I.368), sindu "qaychi" (I.395), qarınchaq "chumoli" (I.460), sechä "chumchuq" (III.238); Uning "Devonu lug'otit turk" asarida 24 ta o'g'uz qabilalari nomlari keltirilgan bo'lib, ular ichida "Turk"lar va "O'g'uzlar" tili tizimli ravishda qiyoslanib boriladi (Koshg'ariy, 2016).

O'tgan asrda o'zbek o'g'uz lahjasi bir qator olimlar tomonidan o'rgangan. Chunonchi, G'ozii Olim Yunusov, («O'zbek lahjalarining tasnifida bir tajriba» 1936), E.D. Polivanov («Shovot rayon, Qiyot — Qo'ng'iro't qishlog'i shevasi»), A.K. Borovkov, keyinchalik Ahmad Ishayev («O'zbek tili mang'it shevasining fonetik xususiyatlari»), Yusuf Jumanazarov («Hazorasp shevasining morfologik xususiyatlari»), Erka O'rozov («Janubiy Qoraqalpog'iston o'zbek sh yevalari»), Fattoh Abdullayev («O'zbek tilining o'g'uz lahjasi») O.Madrahimov (O'zbek tili o'g'uz lahjasi leksikasi) va boshqalar mazkur lahjani maxsus tadqiq etdilar:

G'ozii Olim Yunusov Xorazm shevalarini 3ta guruhga bo'ladi:

1. Janubiy Xorazm guruhi.
2. O'rta Xorazm guruhi.
3. Shimoliy Xorazm guruhi.

Shulardan birinchi guruh (Xiva, Xonqa, Urganch, Hazorasp, Qo'shko'pir, Yangiariq, To'rtko'l) o'g'uz, ikkinchi - o'rta guruh (Gurlan – Mang'it) qipchoq va uchinchi guruh (Qo'ng'iro't, Xo'jayli, Qipchoq, Mang'itning ayrim hududlari) esa "qozoqlashgan" qipchoq lahjasiga mansub ekanligini qayd etadi. (G'ozii Olim, 22)

Y. D. Polivanov o'zbek shevalarining birinchi ilmiy tasnifini yaratgan. Uning ta'kidlashicha, o'zbek tili tarkibidagi o'g'uz lahjasi 2 tipdagi shevalarni o'z ichiga oladi: 1. Janubiy Xorazm (Xiva, Yangi Urganch, Shovot, G'azavot, Hazorasp, Yangiariq) shevalari. 2. Shimoliy o'g'uz (Iqon, Qorabuloq) shevalari. (Polivanov, 1934).

A.N.Samoylovich Xorazm shevalarini o'rganish ishi bilan maxsus shug'ullanmagan bo'lsa ham, o'zining "Turk tillarining tasnifiga qo'shimcha" nomli asarida o'zbek tilining boshqa shevalari bilan bir qatorda, Xorazm aholisining tili haqida ham fikr yuritadi va uni turk tillarining "O'rta qipchoq-turkman" guruhiga kiritadi. Uning fikricha, ushbu guruhga kirgan shevalar, ya'ni Xorazm shevalari shimoli-sharq guruhiga emas, balki shimoli-g'arb va janubi-g'arb guruhiga yaqin turadilar. Xiva o'zbek lahjalari, bundan tashqari, janubi-g'arb tillariga xos bo'lgan anchagina xususiyatlarni saqlaydilar, bu esa

Xiva sartlarining turkmanlarga qo'shni bo'lishi bilan izohlanadi (Samoylovich, 1922.13).

A.N.Samoylovichning Xorazm o'g'uz shevalari haqidagi "O'rta Osiyo turkiy adabiy til tarixiga oid" maqolasida XIV asrda Xorazm va Oltin O'rda hududida yaratilgan yodgorliklar, xususan, "Muhabbatnoma" va "Xusrav va Shirin" asarlari tilining leksikasiga ancha o'rin beradi (Samoylovich, 1928. 1-23). Mazkur asarlar tili leksikadan keltirilgan 48 so'zdan hozirgi o'g'uz shevalarida 31 so'z mavjud, ularning ko'pchiligi shaklan o'zgarmagan holda, ayrimlarigina fonetik jihatdan ozmi-ko'pmi o'zgarishga uchragan.

Atoqli o'zbek dialektologi S.Ashirboyev o'zbek tili tarkibidagi o'g'uz lahjasining tarqalish jo'g'rofiyasi haqida quyidagi ma'lumotlarni keltiradi: "Xorazmning janubiy qismidagi bir qancha shevalar o'zbek tilining o'g'uz lahjasiga taalluqlidir. Xorazmdagi Xiva, Xonqa, Shovot, Hazorasp, G'azavot, Yangiariq, Sho'raxon, Urganch singari aholi yashaydigan punktlarda, shuningdek, Toshhovuz viloyati va Qoraqalpog'istonning bir qator tumanlarida o'g'uz lahjasining vakillari juda ko'p. Shimoliy o'zbek (Turkiston-Chimkent) guruh shevalari (Qorabuloq, Mankent, Qoramurt, Iqon) ham, shubhasiz, o'g'uz elementlarining ishtirokida shakllangan. Mazkur lahja vakillari respublikaning boshqa tumanlarida (masalan, Jizzax yaqinidagi Bog'don qishlog'ida) ham uchraydi. (Ashirboyev, 2016. 96.)

Xorazm shevalarining jonkuyar tadqiqotchisi Fattoh Abdullayev o'zining ilmiy ishlarini o'zbek adabiy tili tarixi, dialektologiyasi, leksikasi, fonetikasi, grammatikasi masalalariga bag'ishladi.

O.Madrahimovning ilmiy tadqiqot ishlari, asosan, o'zbek tili o'g'uz lahjasi leksikasi doirasida bajarilgan bo'lib, Xorazm o'g'uz lahjasi materiallarini o'zida jamlaganligi bilan ajralib turadi (Madrahimov, 1973). Y.Jumanazarovning monografiyasida (Jumanazarov, 1976) mazkur hudud shevalari sintaktik jihatdan tahlil qilingan.

Xorazm o'g'uz shevalarining turkman tili materiallari bilan qiyosiy tadqiqida esa M.Saparovning tadqiqoti (Saparov, 1983) muhim ahamiyatga ega. H.Narimovning "Xorazm mintaqaviy fitonimlarining lisoniy tahlili" mavzusidagi tadqiqoti (Narimov, 2020) ham Xorazm vohasi shevalaridagi materiallar o'simliklar nomlari misolida tahlil qilinganligi bilan mavzuga aloqadorlik kasb etadi. Sh. Norboyeva Xorazm shevalari leksikasi onomasiologik jihatlarini tizimli tahlil qilgan (Norboyeva, 2024).

NATIJALAR

O'g'uz tillarining barchasi uchun xos bo'lgan til xususiyatlari, asosan, fonetika sohasida bo'lib, bunga so'z boshidagi *t*, *k*, *q* undoshlarining jaranglilashuvi (*ko'z* > *göz*, *til* > *dil*, *kelmak* > *galmak*), so'z boshidagi *ba'zi* undoshlarning tushib qolishi (*bo'lmoq* > *olmak*, *ho'kiz* > *okuz*), *ba'zi* affikslar boshidagi *g*, *g'* undoshlarining tushib qolishi (*kelgan* > *galan*, *olgan* > *alan*) va boshqalarni ko'rsatish mumkin. O'g'uz tillari boshqa guruhdagi

turkiy tillardan leksika sohasida ham ancha-muncha farqlanadiki, bu xusuda aalohida tadqiqotlarda to'xtalamiz.

O'g'uz tillarining barchasi XX-asrning 30-yillarigacha arab grafikasi asosidagi yozuvdan foydalangan, 1928—29 yillardan lotin grafikasi asosidagi yozuvga o'tgan; Sobiq Ittifoqda yashovchi ozarbayjon va turkmanlar 1940—92 yillarda rus grafikasidan foydalanib, keyin yana lotin grafikasi asosidagi yozuvni joriy etganlar. Bolqondagi ayrim mayda turkiy tillar yunon alifbosi asosidagi yozuvdan, Eron va Afg'onistonda yashovchilar esa arab grafikasi asosidagi yozuvdan foydalanadilar. (https://uz.wikipedia.org/wiki/O%CA%BBg%CA%BBuz_tillari)

Xorazm shevasi turkiy tillar oilasi sharqiy o'g'uz guruhining janubi-g'arbiy o'g'uz guruhiga kiradi. O'zbek tilining shevasi hisoblanadi. Uning adabiy o'zbek tilidan fonetik farqlari:

a) so'z boshida „k“, „t“ tovushlari o'rniga mos ravishda „g“, „d“ ishlatiladi: *til – dil, tish – dish, kel – gal, kerak – garak*;

b) „q“, „k“ harflari so'z oxirida tushirib qoldiriladi: *issiq – issi, tirik – diri, xivalik – xivali*;

c) ko'pchilik so'zlarda „e“dan „a“ga o'tish hollari uchraydi: *men – man, sen – san, kel – gal, kes – kas, kerak – garak*;

d) so'zlarning o'rin-payt kelishigi shakllarida III shaxs shaklida kelishik qo'shimchasidan oldin „-n-“ tovushi qo'shiladi: *ichinda (ichida), dishinda (tishida)*;

e) „ng“ harfi ikki xilda aytiladi: ham til oldi, ham til orqa „n“ shakllarida: *kitapin (kitobing), giyiminj (kiyiming), qo'linj (qo'ling)*.

Ma'lumki, tilshunosligimizda o'zbek shevalari vokalizmining ayrim jihatlarini, ayniqsa, unli fonemalarning miqdorini belgilashda turlicha munosabatlar mavjud. Fonema va uning ottenkalari, xususan, kontrast juft fonemalar, ularning mutlaq cho'ziq va mutlaq qisqa variantlari mavjudligi haqida fikrlar yuritilib, ilmiy adabiyotlarda o'zbek shevalari vokalizmi 6ta unli fonemadan 18 taga qadar borishi to'g'risida fikr yuritiladi [Ashirboyev 2021, 32]. Jumladan, Xorazm shevasida 10ta unli borligi qayd etiladi (Abdullayev, 1961, 130).

O'zbek shevalaridagi fonetik o'ziga xosliklar unli tizimida ham, undoshlar tizimida ham mavjud. Bu shevalarda singarmonizm qonuni amal qiladi. Shu sababli unli fonemalar kontrast juftliklarga ega: *i-ï; u-y; o-ö; a-ä*. Quyida ular xususida so'z yuritimiz.

I i unlisi - old qator, yuqori-tor, lablanmagan unlini, singarmonizmli shevalarda yumshoq tovushni ifodalaydi. Masalan:

Ï ï unlisi - orqa qator, yuqori-tor, lablanmagan unlini, singarmonizmli shevalarda qattiq tovushni ifodalaydi. Masalan: *adïqqan* (shuhrat qozongan, dong'i ketgan, nom chiqargan), *a;ï* (achchiq), *apçin* (kiyim-kechak), *aqtïq-çavliq* (nevvara-chevara).

A a unlisi - orqa qator, quyi keng, lablanmagan unlini ifodalaydi: *alištir̄iq* (tutantiriq), *ala* (ola), *aqrava* (juda shoʻr).

Ä ä unlisi - old qator, quyi keng, lablanmagan unlini ifodalaydi: *ädän* (poygak), *äkizäk* (egizak), *äkkäl* (olib kel).

Ā ā unlisi - orqa qator, quyi keng, qisman lablangan unlini ifodalaydi: *āñširmaq* (anglamoq), *āvlabaš* (qabriston), *ārqaɣin* (xotirjam).

U u unlisi - orqa qator, yuqori-tor, lablangan unlini ifodalaydi. Masalan: *dur* (tur), *duz* (sahro), *ur*.

Ū ū unlisi - old qator, yuqori-tor, lablangan unlini ifodalaydi: *gūn* (kun), *šūllik* (zuluk), *ūzūm*.

O o unlisi - orqa qator, oʻrta keng, lablangan unli: *oy* (pastlik), *yoʻl*, *yoq*.

Ö ö unlisi - old qator, oʻrta keng, lablangan unli: *ör* (oʻjar), *sölli* (selli, selobli), *gömmä* (taom nomi).

Xorazm shevasida unلیلarning birlamchi va ikkilamchi choʻziqlik hodisasi uchraydi. Suni aytish oʻrinliki, adabiyotlarda unli fonemalarning choʻziqligining uch tipi toʻgʻrisida maʼlumot beriladiki, bunda asosiy eʼtibor turkiy tillarga xos boʻlgan birlamchi choʻziqlik muhim ahamiyat kasb etadi. Jumladan, shevada birlamchi choʻziq unلیلlar keng qoʻllanadi.

F.Abdullayev oʻgʻuz guruhi shevalarida oddiy choʻziqlikka ega boʻlgan yuqoridagi unli tovushlarning har biri oʻzining choʻziq variantiga ega boʻlishini taʼkidlaydi. Choʻziq unلیلarni ikki toifaga ajratadi: birinchi guruhda ayrim tovushlarning tushishi, ikki unlining qoʻshilishi natijasida hosil boʻlib, uni ikkilamchi choʻziqlik deb atalishi: *dö:lat*, *hö:l*, *qu:n.su:q*, *tö:mat*, *me:man* kabi; ikki unlining qoʻshilishidan yuzaga kelgan choʻziqlik: *sa:t*, *mä:m̄la*, *barsa:m*; *q*, *gʻ*, *k*, *g*, *ng* undoshlarining tushishi natijasidagi choʻziqlik: *ma:*, *yo:*, *barma:n* kabilarni ajratadi (Abdullayev, 1961. 131).

Shuni qayd etish lozimki, birlamchi choʻziq unلیلarning tarqalish doirasi ancha kengdir. Masalan: *qo:m̄la* (qavmlar); *ma:ma* (kampir) va hokazo. Shuningdek, shevada *bolin:cha* (boʻlguncha), *yatä:dim* (yotar edim), *otä:kän* (oʻtar ekan) kabi soʻzlarda ikkinchi boʻgʻinda ham choʻziqlik mavjud. Ravishdosh shakllari qisqarib “ap” tarzida talaffuz etilishi tufayli juda koʻp qisqargan soʻz shakllari vujudga keladi. Misol: *appar* < olib bor, *apqal* // *aqqal* < olib qol, *apkepper* < olib kelib ber va hokazo. La:š (losh), la:s (atlas), a:d, i:t, bi:t kabi choʻziqliklar ham uchraydi.

Xorazm oʻgʻuz shevasida *h*, *y* singari undosh tovushlarning tushishi natijasida, shuningdek, ayrim soʻzlarda qator kelgan ikki unlining qoʻshilishi tufayli ikkilamchi choʻziqliklar vujudga keladi: *sä:r* (sahar), *tö:mät* (tuhmat), *me:nät* (mehnat), *mä:m̄ilä* (muomala), *qana:t* (qanoat) kabilar (Oʻrozov, 1978. 10).

XULOSA

Jonli shevalar tilning hozirgi holatida uchramaydigan elementlarni saqlab qolganligi bilan ahamiyatlidir. Shu bois ularning fonetik, leksik, grammatik xususiyatlarini o'rganish juda muhim tarixiy va lingvistik xulosalarni chiqarishga imkon yaratadi.

Til o'z taraqqiyoti jarayonida doimo rivojlanib, boyib boradi. Tilimizning boyib borishida esa muhim manbalaridan biri xalqning jonli tili – shevalar hisoblanadi. Xalqning bebaho mulki bo'lgan shevalarda adabiy tilda uchramaydigan ko'plab so'z va iboralar mavjud.

“Xalq tilining hududiy namunalari bo'lmish shevalar benihoya nodir boylik, ular adabiy tilimizning asosiy boyish manbalaridan biridir. Shevalarga oid so'zlarni to'plash, chuqur o'rganish, lisoniy-tarixiy jihatdan tavsiflash til va xalqning murakkab tarixini tadqiq etishda muhim omillardan hisoblanadi” (Mahmudov, 2012. 88). Shu ma'noda, o'zbek adabiy tilining tarkibiy qismi hisoblanmish Xorazm shevalarini yangi paradigmalar asosida, tilning turli sohalarini nuqtayi nazaridan tadqiq qilish tilshunoslik oldida turgan muhim vazifalardan hisoblanadi.

ADABIYOTLAR RO'YXATI

- Кошғарий Маҳмуд. Девону луғоти-т-турк. 1-жилд. – Тошкент: Mumtoz so'z, 2016.
- Самойлович А. Н. Некоторые дополнения к классификации турецких языков. – Петроград, 1922.
- Самойлович А.Н. К истории литературного среднеазиатского турецкого языка.// In: Мир – Али-Шир. Сборник к пятисотлетию со дня рождения. – Л., 1928. – С. 1-23.
- Решетов В.В. Кураминские говоры Ташкентской области: Дисс. ... докт. филол. наук. – Ташкент, 1952.
- Боровков А.К. Очерки истории узбекского языка, III. (Лексика среднеазиатского тefsира XII–XIII вв.)// Учение записки института Востоковедения, XVI. – М.–Л.: Издательство Академии наук СССР, 1958. – С.138.
- Абдуллаев Ф. Ўзбек тилининг Хоразм шевалари. – Тошкент: Ўз ФАН, 1961.
- Ashirboyev S. O'zbek dialektologiyasi. Toshkent, 2016.
- Мадраҳимов О. Ўзбек тили ўғуз лаҳжаси лексикаси. – Тошкент, 1973.
- Мадраҳимов О. Ўзбек тили ўғуз лаҳжасининг қисқача қиёсий луғати. – Урганч, 1999.
- Жуманазаров Й. Ўзбек тили Жанубий Хоразм (ўғуз) диалектининг синтактик қурилиши. – Тошкент, 1976.
- Сапаров М. Лексико-семантические особенности огузского наречия узбекского языка (в сравнении с туркменским языком): Автореф. дисс. ... канд. филол. наук. – Ташкент, 1983. – 24 с.; Шу муаллиф. Хоразм воҳасидаги туркий тилларнинг ўзаро

муносабатлари. – Тошкент: Фан, 1988. – 118 б.

Ўрозов Э. Ю. Жанубий Қорақалпоғистондаги ўзбек шевалари. – Тошкент, 1978. – Б.10.

Наримов Х. Хоразм минтақавий фитонимларининг лисоний таҳлили: Филология фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD) диссертацияси. – Урганч, 2020.

Norboyeva Sh. Xorazm shevalari leksikasining onomasiologik tadqiqi. Filologiya fanlari doktori (DSc) diss... avtoref. – Toshkent, 2024. – 74 b.

Маҳмудов Н. “Тилшунос тақдири” / Тилимизнинг тилла сандиғи. – Тошкент, 2012. – Б. 88.